

Antoine Compagnon

Démon teorie

Literatura a běžné myšlení

(Le Démon de la théorie. Littérature et sens commun, 1998)

Práce francouzského literárního teoretika a historika, v níž se na příkladu sedmi základních pojmů (literatura, autor, svět, čtenář, styl, dějiny a hodnota) tematizuje konflikt literární teorie a představ, které si o literatuře vytvářejí běžní čtenáři.

V Úvodu s podtitulem *Co zbývá z našich lásek?* (9–27) se upozorňuje na to, že literárněteoretické myšlení ve Francii prošlo v průběhu 20. století zajímavým vývojem: až do 60. let bylo namnoze pod vlivem zahraničních koncepcí; v 60.–70. letech však došlo k obratu, kdy se francouzská teorie naopak ocitla v čele světové literární vědy. Teorie, v té době ztotožňovaná buď s poetikou, nebo s tzv. novou kritikou, strukturalismem či naratologií, získala výrazně kritický a polemický charakter. Později se ustálila a institucionalizovala, stala se běžně přijímanou metodou a pedagogickou technikou (11). Compagnon přiznává, že na teorii oceňuje především její „lítý a podnětný boj proti přijímání myšlenek v literárním zkoumání a stejně tak rázný odpor, kterým se jí tyto myšlenky vzpírají“ (14). Svoji knihu proto nekoncepoval jako klasický přehled teorie literatury, nýbrž jako soubor nejružnějších polemik, tezí a antitezí, jejichž autory jsou jak teoretici, tak i běžní čtenáři. Zvláštní pozornost je věnována právě vztahu teorie a běžného myšlení (14–17). Teorie se sice vždy stavěla proti pojmům běžného myšlení, avšak v okamžiku, kdy si řada teoretických názorů navzájem protiřečí, je podle Compagnona návrat k běžnému chápání pojmů důležitý.

Teorie literatury je podle autora moderní deskriptivní disciplína vycházející z literárního výzkumu, který se formuloval s nástupem romantismu. S filozofií literatury sdílí zájem o porozumění funkci umění, na rozdíl od ní je však analytická a topická. „Za předmět si určila diskurz nebo diskurzy o literatuře, literární kritiku a literární historii, jejichž praxe zkoumá, problematizuje a uspořádává“ (18). Teorii literatury tedy Compagnon chápe jako epistemologii literatury či literární vědy, jako kritiku kritiky, metakritiku. Zatímco literární kritiku vymezuje jako „diskurz o literárních dílech, který klade důraz na zkušenost četby

a který popisuje, interpretuje, hodnotí smysl a účinek, jež mají díla na (dobré) čtenáře“ (20), literární historii chápe jako diskurz, který se zaměřuje na vnější faktory — na to, jak dílo vzniklo, jak bylo šířeno atd. Explicitně rozlišuje mezi teorií literatury (promyšlení obecných pojmů, principů, kritérií) a literární teorií (kritika běžného myšlení o literatuře). Z širokého diskurzu o literatuře je vybráno sedm podstatných otázek (např. Co je literatura?, Jaký je vztah mezi literaturou a autorem? atd.), kterým v zásadě odpovídá sedm klíčových pojmů: literatura, autor, svět, čtenář, styl, dějiny, hodnota. Každému z nich je věnována jedna kapitola knihy. Compagnon postupuje tak, že proti sobě vždy staví protikladná teoretická stanoviska, která následně porovnává s názorem běžného myšlení. Jeho záměrem ovšem není přiklonit se buď k jedné z teorií, anebo na stranu běžného myšlení. Je přesvědčen, že „pravda se vždy nachází někde uprostřed“ (27).

V 1. kap. Literatura (28–46) se tematizuje hlavní předmět literárního bádání. Otázka zní, „co činí z nějakého zkoumání *literární* výzkum?“ (28), jinak řečeno: co je literatura? Compagnon odpovídá z několika hledisek: z hlediska rozsahu pojmu literatura, z hlediska chápání její funkce, formy jejího obsahu a formy výrazu (pojmy forma obsahu a forma výrazu přebírá od Louise Hjelmsleva). Podrobně je analyzován zejm. pojem literárnost, který zavedli ruští formalisté pro označení čistě literárního užití jazyka. Dle Compagnona literárnost nedefinuje literaturu, nýbrž to, co bylo již dříve chápáno jako tzv. básnická licence (43). Pojem literárnosti tudíž nepostihuje celou literaturu, ale pouze její část (jak přiznává i → Gérard Genette zavedením pojmu dikce, 44). Literatura jakožto komplexní, heterogenní a proměnlivá skutečnost je zde nakonec definována pomocí tautologie: „Literatura je literatura“ (46).

2. kap. Autor (47–99) je věnována mj. autorovu vztahu k textu, jeho odpovědnosti za smysl a význam textu. S tím podstatně souvisí pojem intence, na niž existují protichůdné názory: v tradičním pozitivistickém a historickém pojetí je smyslem díla intence autora, podle novějších formalistických a strukturalistických koncepcí naopak intence autora není pro určení smyslu literárního díla důležitá. V podkapitole Teze o smrti autora (49–53) zaujímá Compagnon stanovisko k pojetí autora jako řeči (→ Roland Barthes, Stéphane Mallarmé, Paul Valéry). V této optice je autor chápán jako „subjekt výpovědního aktu, který před tímto výpovědním aktem neexistuje, ale vzniká zároveň s ním, zde a nyní“ (51). Je-li však autor řečí, pak již nemůže zajišťovat jednotu textu, tento úkol je přenesen na čtenáře. V tezi o smrti autora dochází podle Compagnona ke spornému směřování autora v biografickém či sociologickém smyslu s autorem ve smyslu

hermeneutickém, s jeho „intencí či intencionalitou, jež slouží jako interpretační kritérium“ (53). Upozorňuje na to, že diskuse o autorské intenci se odehrávaly již ve starověku v rámci filozofie a rétoriky (53–56), a podrobněji rozvádí problematiku alegorické a filologické interpretace textů.

V podkapitole Filologie a hermeneutika (61–66) je nastíněno základní východisko hermeneutiky (Friedrich Schleiermacher), jejímž původním záměrem bylo odhalit hlavní smysl díla — prvotní intenci autora, a stručně také další vývoj hermeneutiky (→ Martin Heidegger, Hans-Georg Gadamer). Autor v závěru vyslovuje přesvědčení, že smysl textu se nevyčerpává intencí ani s ní není totožný (66). Problematika intencionality, totiž autora v literatuře, je dále ilustrována popisem sporu mezi Raymondem Picardem a Rolandem Barthesem (krajně vyhocené postoje: intencionalistický a antiintencionalistický) a detailním rozбором tzv. metody paralelních pasáží (69–81), která se odvolává na intenci v činnosti (předpokládá se koherence textů jednoho autora v čase). Compagnon dále rozebírá klíčové argumenty proti intenci (81–87) a zdůrazňuje, že i největší odpůrci konceptu autora připouštějí určitý předpoklad intencionality. V podkapitole Smysl není význam (88–93) přijímá rozlišení smyslu (*meaning*) a významu (*significance*) neboli použití (*using*) podle → Erica Donalda Hirsche. Smysl chápe jako jedinečný, neopakovatelný, význam, který dává smysl do vztahu ke konkrétní situaci, je podle něj proměnlivý, plurální, otevřený a může být nekonečný: „*Smysl* se stává předmětem *interpretace* textu; *význam* se stává předmětem *aplikace* textu v kontextu jeho recepce (prvotní nebo pozdější), a tedy jeho hodnocení“ (89). Za obecně přijatelný považuje Compagnon názor, že existuje původní smysl díla, akceptuje ale i antiintencionalistické varování před přehnanými historickými a biografickými kontextualizacemi (99).

Ve 3. kap. Svět (100–144) je představena problematika mímésis (napodobení, zobrazení), tj. otázky vztahu mezi textem a skutečností, mezi textem a světem. Upozorňuje se tu na řadu termínů, které s tím souvisejí: fikce, reference, iluze, pravděpodobnost, popis, lež, realismus atd. Vychází se od představení několika koncepcí (Ferdinand de Saussure, → Roman Jakobson, → Claude Lévi-Strauss, R. Barthes), které vedly k odmítnutí mimetického pojetí literatury. Mimetický přístup k literatuře se odvozuje od Platonova a Aristotelova pojetí; moderní teorie mímésis neodkazují k přírodě, ale k literatuře, kultuře a ideologii (109). V této souvislosti je analyzována také proměna konceptu pravděpodobnosti (109–110) a užití pojmu realismus (110–113). V podkapitole Referenční iluze a intertextualita (113–118) Compagnon objasňuje důvody, které vedly k náhradě realismu

pojmem realistické iluze. Jazyk nereferuje k realitě, ale vnucuje nám myšlenku, že tomu tak je: „Cílem mimesis už není vytvářet iluzi skutečného světa, ale iluzi pravdivého diskurzu o skutečném světě“ (114). Referenci ke světu nahradila reference k jiným textům, tj. intertextualita (→ Julia Kristevová). Compagnon usiluje o překonání duality mimetického a antimimetického pojetí literatury: 1) dokazuje, že odmítání reference je v literární vědě nekonzistentní (detailně analyzuje zvl. Barthesův útok na mimesis, 119–126); 2) představuje několik pokusů, jak znovu promýšlet vztah mezi literaturou a světem (podkapitoly „Mimesis“ jako poznání, 132–139; Fikční světy, 139–142; Svět knih, 142–144). Mimesis je nahlížena jako kognitivní činnost (→ Northrop Frye, → Paul Ricoeur); otázka reference k reálnému světu je nahrazena referencí ke světu, který vytváří text.

Ve 4. kap. Čtenář (145–171) Compagnon nastiňuje stručné dějiny teorie čtení, uvádí názory, které čtenáře neberou v úvahu (tzv. nová kritika, formalismus, strukturalismus, naratologie), a vedle nich staví ty, jež literaturu naopak ztotožňují se čtením (fenomenologie, recepční estetika, Kostnická škola, reader-response theory), srovnává také Proustův a Lansonův přístup ke čtenáři. Vyložena je → Iserova fenomenologická koncepce individuálního aktu čtení, v níž je čtenář vnímán jako „textová struktura (implicitní čtenář) i jako strukturovaný akt (reálné čtení)“ (158). → Jaußova hermeneuticky založená teorie je zde zmíněna jen okrajově (podrobněji se jí Compagnon věnuje v kap. Dějiny), větší pozornost je věnována kritikům tohoto přístupu (→ Stanley Fish). Podle Compagnona rozhoduje o přístupu k textu a způsobu čtení i žánr, který autor mj. chápe jako model čtení (164–166): „Žánr jako literární kód, jako soubor norem a pravidel hry informuje čtenáře o způsobu, jakým by měl k textu přistupovat, a zaručuje tak, aby textu porozuměl“ (165).

Jádrem 5. kap. Styl (172–202) je charakteristika vývoje a aktuální pozice stylu v rámci lingvistiky a literárněvědného bádání (Charles Bally, R. Barthes, S. Fish). Východiskem je opět konfrontace kladných i záporných názorů na patřičnost stylu v úvahách o literatuře a nástin souvislostí, ve kterých se slovo styl užívá — styl jako norma, ozdoba, odchylka, typ (žánr), symptom, kultura. Kritika stylu a stylistiky (zvl. v lingvistice a u S. Fishe) se vztahovala především k existenci dvou nesmiřitelných hypotéz, o něž se opíral výzkum stylu. V rámci tohoto bádání se totiž počítalo jak s organickým propojením formy a obsahu, tak s jejich odlišením (186). Výklad koncepcí R. Barthesa, Michaela Riffaterra a Nelsona Goodmana poskytuje Compagnonovi argumenty pro rehabilitaci stylu v rámci literární vědy. Nevnímá jej jako odchylku od normy, nýbrž jako uplatnění principu synonymity

(„existují velmi rozdílné způsoby, jak říct velmi podobné věci, a naopak, existují velmi podobné způsoby, jak říct velmi odlišné věci“, 200). Compagnon odmítá normativní pojetí stylu. V závěru kap. uvádí tři trvalé aspekty stylu: 1) je formální variací obsahu (synonymie); 2) je celkem charakteristických rysů určitého díla; 3) je výběrem možných způsobů projevů (např. psaní).

V 6. kap. Dějiny (203–233) Compagnon předkládá své chápání dějin jako zkoumání vztahů textů k jiným textům v průběhu času. Rozlišuje mezi literárními dějinami a literární historií (207–210). Zatímco literárními dějinami rozumí syntézu, souhrn, sled monografií či školní učebnici (208), literární historie je v jeho optice erudovaná disciplína, výzkumná metoda (např. Gustava Lansonova), která zkoumá autory, literární hnutí a školy (208–209). Otázka psaní dějin je dále sledována v souvislosti s vývojem (francouzské) historiografie, ovšem i prizmatem toho, zda má mít podobu spíše dějin idejí, či dějin společnosti. Značná pozornost je věnována koncepcím ruských formalistů (literární vývoj, 216–218) a hermeneutické, recepčně esteticky orientované teorii Hanse Roberta Jauffe (zvl. horizont očekávání, estetická odchylka, 218–223). Jauffova koncepce podle Compagnona umožnila obnovit první recepci díla jako poznatek nezbytný pro jeho pochopení. Názory → Pierra Bourdieua a nových historiků považuje Compagnon za antiteoretické a antiliterární, podle něj zatím „nedokážou [...] vytvořit most vedoucí k vnitřní analýze literatury. Po skutečné literární historii tedy není zatím ani stopy“ (231).

V úvodu 7. kap. Hodnota (234–272) se tvrdí, že literární historie se vždy pokoušela distancovat od literární kritiky pro její subjektivnost; ve skutečnosti však je řada přístupů a konceptů literární teorie a historie založená a plně závislá na hodnocení a hodnotových soudech. Pojem hodnoty spojuje Compagnon kromě otázky subjektivity hodnocení také s otázkou kánonů či klasiků, s jejich formováním, revizí a popíráním (236). Proti sobě jsou postaveny „tradice, která věří v hodnotu, v její objektivnost a legitimitu“, a literární historie a teorie, které se z různých důvodů domnívají, že pro ně pojem literární hodnoty není důležitý (240). Pojem hodnoty je spojován s pojmy jako norma, vzor, vkus, autorita, klasik či velcí spisovatelé. Detailně je téma klasika a národní tradice v literatuře pojednáno zvl. na příkladu Charlese Augustina Sainte-Beuva. Tyto úvahy jsou následně podpořeny i názory Hanse-Georga Gadamera. Klade se otázka estetického hodnocení (Monroe Beardsley, Nelson Goodman aj.) a tvorby literárního kánonu. Compagnon i v tomto případě zastává „umírněný relativismus“: kánon není podle něj ani náhodný (byť je ovlivněn proměnami vkusu, které nejsou řízeny racionálním principem), ani fixní, byť relativně stabilní (264).

V Závěru (Dobrodružství teorie, 266–272) se shrnují hlavní cíle a záměry knihy; Compagnon se vyznává ze své víry v teorii, porovnává ji s fikcí a připouští, že i teorii můžeme číst jako román (268). Vyjadřuje přesvědčení, že každý útok teorie proti běžnému myšlení se vždy obrátí proti ní (267). Neprivileguje žádnou pozici, jeho záměrem je kritika všech teorií — včetně běžného myšlení (272).

Kniha *Démon teorie. Literatura a běžné myšlení* vznikla na základě literárněteoretických seminářů, které Compagnon vedl na Kolumbijské univerzitě v New Yorku a na pařížské Sorbonně. Jakkoli se otázkami teorie literatury zabývá i v dalších svých publikacích, uvedená práce představuje zatím jeho nejucelenější a nejsystematičtější pojednání na toto téma. Na rozdíl od klasických příruček teorie literatury je koncipována tak, že čtenář má dojem přímé účasti na literárněteoretické diskusi zkušených znalců. Zásadní vliv na to má způsob podání sedmi základních literárněteoretických pojmů, které autor rozebírá na základě vzájemně si protičících teoretických koncepcí a postojů z běžného myšlení. Dokládá tak tezi, že teorie není eklekticismus, nýbrž polemika. Spíše než úvodem do teorie literatury je tedy kniha úvodem do dějin polemik, diskusí a bojů na tomto poli. Compagnon sám není „stoupencem žádné doktríny, krom jedné jediné — krajní skepse namířené proti každému diskurzu o literatuře. Na teorii literatury nahlížím jako na analytický a aporetický postoj, skeptické (kritické) učení, metakritický názor, který chce zkoumat a prověřovat předpoklady veškerých kritických (v širokém smyslu slova) postupů, jako na věčné tázání se po tom „Co o tom vím?““ (22). Tento postoj se odráží i ve formulaci hlavních záměrů knihy: „Teorie není metoda, technika nebo kuchařka. Právě naopak, cílem je mít se na pozoru před každým receptem, oprostít se od něj na základě reflexe. Nemám vůbec v úmyslu věci ulehčit, ale chci učít ostráživosti, podezřívavosti, skepsi, zkrátka a dobře, být kritickým nebo ironickým. Teorie je totiž škola ironie“ (24). Stejně tak je ovšem i školou relativismu.

Compagnon se sice nikde explicitně nezmiňuje o svých učitelích ani o zdrojích svého myšlení, je však patrné, že vychází z koncepcí, které se zrodily v 70. letech ve Francii a které v té době významně rezonovaly zejm. v díle R. Barthesa. Jakkoli jej Compagnon často kritizuje, je mu jistě také za mnohé vděčný; společně mají nepochybně instrumentální pojetí teorie jako nástroje kritického myšlení. Stejně však přistupuje i ke skepsi a ironii. Připomeňme, že Compagnon je uznávaným znalcem francouzské renesanční literatury, především pak díla Michela de Montaigna, autora několika pojednání napsaných v duchu pyrrhonské skepse,

jejíž podstatou je zdržení se soudu. Při četbě *Démona teorie* jako bychom byli přítomni oživení právě této filozofie. Pro Compagnona není podstatné prosazení jednoho názoru, nýbrž konfrontace různých stanovisek, která potvrzují inspirativnost teorie. Zaujímá pozici skeptického pozorovatele, který dává přednost dialogu a pluralitě (resp. relativitě) před monologem. Jeho cílem není předat poznatky o teorii, ale nabídnout teorii jako alternativu myšlení: „probudit bdělost čtenářů, znejistit je v jejich jistotách, otrástit jejich nevinností nebo otupělostí, pomoci jim otrkat se tím, že jim poskytnu základy teoretického povědomí o literatuře“ (272).

Důvody, které autora vedly k sepsání práce, najdeme v průvodních znacích postmoderního literárněvědného diskurzu 70. a 80. let: 1) v přeznačení teorie literatury na literární a kulturní teorii, později označovanou pouze jako „teorie“; 2) v institucionalizaci teorie, která na vysokých školách vedla k důrazu na teorii a metodologii studovaných vědních disciplín, tj. k nutnosti neustále se vyrovnávat s bezbřehostí a démoničností teorie. Kromě toho Compagnon reagoval na první příznaky „syndromu únavy z teorie“, pozorovatelné již od 80. let a evidentní v následujícím desetiletí, kdy stále více pedagogů a badatelů v humanitních a společenských vědách začalo vyjadřovat své rozčarování ze stavu literární a kulturní teorie, jejichž jednotlivé koncepce mezi sebou téměř přestaly komunikovat. Teorie je totiž podle Compagnona poháněna svým vlastním démonem — démonem vzájemné opozičnosti teorií (267), které se vyčerpávají v bojích mezi sebou. Vítězem je nakonec ten, kdo se tohoto boje vůbec neúčastní: běžné myšlení. Compagnon svou prací nepřináší novou zvěst o teorii či o dějinách teorie, jeho největší přínos spočívá v důrazu na racionálně kritickou reflexi myšlení o literatuře a v návratu k ní.

Vydání

Le Démon de la théorie. Littérature et sens commun, Paris 1998, 2000, 2001, 2004, 2005, 2007. *O demônio da teoria. Literatura e senso comum*, Belo Horizonte 1999. *Il demone della teoria. Letteratura e senso comune*, Torino 2000, 2003. *Demon teorii. Litèratúra i zdravyyj smysl*, Moskva 2001. *Demon teoriije*, Novi Sad 2002. *O Demon tis theorias. Logotechnia ke kini lojiki*, Athina 2003. *Literature, Theory, and Common Sense*, Princeton 2004. *Az elmélet démona. Irodalom és józan ész*, Pozsony 2006. *Démon teorie. Literatúra a bežné myslenie*, Bratislava 2006. *Demonul teoriei. Literatură și bun simț*, Cluj-Napoca 2007. Japonské vyd., Tokio 2007. ***Démon teorie. Literatura a běžné myšlení***, Brno 2009 (z tohoto vyd. citováno). *Demon teorii. Literatura a zdrowy rozsądek*, Gdańsk 2009.

Literatura

R. A. Champagne, recenze, *The French Review* 2000, č. 2, s. 361–362. D. L. Parris, recenze, *The Modern Language Review* 2000, č. 3, s. 853–854. A. Haman, Jiný pohled na literární teorii, *Česká literatura* 2003, č. 3, s. 363–370 (též in: *týž, Kontexty a konfrontace*, Praha 2010, s. 275–281). A. Haman, Francouzská strukturalistická literární věda ve 2. polovině 20. století, in: A. Haman – J. Holý – V. Papoušek, *Kritické úvahy o západní literární teorii*. Praha 2006, s. 13–106. G. Famell, recenze, *Literature & History* 2006, č. 1, s. 76. W. Martin, In Theory's Wake, *Comparative Literature* 2006, č. 3, s. 241–255. A. Bernadet, De la critique au consensus. L'effet Compagnon, *Le Français aujourd'hui* 2008, č. 160, s. 43–45. V. Košnarová, Teorie jako permanentní otázka, *Host* 2009, č. 10, s. 68–69. O. Sládek, doslov k č. vyd. 2009, s. 301–319. Z. Šuman, Démon teorie, *Souvislosti* 2010, č. 3, s. 297–300. X. Zhou, Literary Theory, Theory, and Post-Theory, *Frontiers of Literary Studies in China* 2010, č. 1, s. 1–18.

Antoine Compagnon (1950)

Francouzský literární teoretik a historik. Vystudoval polytechniku (École polytechnique) a pařížskou univerzitu (Paris VII). Od r. 1985 působí jako profesor francouzské a srovnávací literatury na Kolumbijské univerzitě v New Yorku, v r. 1994 byl jmenován profesorem francouzské literatury na pařížské Sorbonně (Paris IV). V současnosti působí také na Collège de France, kde se r. 2006 stal vedoucím katedry moderní a soudobé francouzské literatury. Compagnon je autorem řady publikací o renesanční literatuře (zvl. o díle Michela de Montaigna), o literatuře a literární vědě přelomu 19. a 20. století, o literární teorii a kritice. Kromě toho je také redaktorem několika kolektivních publikací a editorem děl M. Prousta, J. Ruskina, Ch. Baudelaira, F. Brunetièra, A. Thibaudeta aj. Další díla: *La Seconde main ou le travail de la citation* (1979), *Nous, Michel de Montaigne* (1980), *La Troisième République des lettres* (1983), *Proust entre deux siècles* (1989), *Les Cinq paradoxes de la modernité* (1990), *Connaissez-vous Brunetièrè?* (1997), *Baudelaire devant l'innombrable* (2003), *Les Antimodernes, de Joseph de Maistre à Roland Barthes* (2005), *La Littérature, pour quoi faire* (2007), *Le Cas Bernard Fay. Du Collège de France à l'indignité nationale* (2009).

/os/